

ազգային դպրութեան և դաստիարակութեան հետ ժողովրդեան մատակարարելոյ մեծ ճիգ ունէին և հետամուտ էին, և նոցա համար ներելի չէր և չէ միայն Եկեղեցւոյ պաշտօնեայքը ուսմամբք և այլովք զարգացնել՝ իսկ ժողովուրդը ի խաւարի պահել՝ ինչպէս որ այլոց Եկեղեցեաց և Ազգաց ընթացքն սոցա հակառակ էին: Այսպիսի բարի նպատակներէն կշեղուէին՝ երբ յանդուգն և խիզախ և յաճախ յարձակմանց և հալածանաց ներքեւ ճնշուէին, ինչպէս կտեսնուի աւելի Ե-րդ դարէ սկսեալ Հայոց Եկեղեցւոյ անցելոյն և շարունակութեան մէջ:

Ուրեմն նաև Ը, Թ, և Ժ, դարուց մէջ Հայերէն Գպրութեան խանդարեալ և տխուր վիճակ ժամանակի դառն պատահարաց անհրաժեշտ բերմունք էր, և այնպիսի ժամանակաց մէջ մի քանի նըշանաւոր Վանօրէից՝ ինչպէս են Մառնեոցաց մենաստանն, Օրբեհ ուխտն, Սիւնիքեցեակի կամ Չրվշապի վանքն, Թանահատ, Հերմոնալանտ, Երբեկեց վանք, Գընդայի վանքն, և Հոռոմոսինն, Եղեամար, Խոփակեղեց վանքն, Սևան և Տաւնն, Ամֆրաշոբոյ վանքն, Հնչոյ կամ Աարաիք վանքն, Նարեկայ վանք, Եպարանից ուխտն, Յախոյտար մենաստանն, Մարմարաշէնն՝ և այլք, — ըստ Ուսումնականին և Բարոյականին ունեցած արդիւնաւոր դիրքն և ջանքերն՝ մեծ պարծանք էին ի ժամանակին, որոց յիշատակներն անգամ ապագայից նուիրական պիտի լինին և են:

Որքա՛ այնպիսի ժամանակաց մէջ՝ յորս երբ Հայրապետական Եթուն անգամ պարտաւորուեցաւ պանդխտիլ ի Ս. Վայրէս հեռանալով՝ բաց ի Գունայ՝ ի Չո-

րովանս Էլն, յԱնի Էլն, սոքա կըլրկնեմ՝ Ազգի և Եկեղեցւոյ Պահպան — Հրեշտակներ հանդիսացան, Հայ. Գարականութեան Պաշտպան, Ազգային յատկութեանց Եւանդապահ, և Հայրապետութեան ամուր պարխապներ կանգնեցան:

(Շ-ր-ն-ի-է-ի)

ՎԱՆԱՍՎ ՎԱՐՆԱՊԵՏ ՄԱՆՈՒՆԻ:

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՍՊԵՏՈՒԹԻՒՆ ԵՒ ԽՈՇԱԿԻՐՔ. ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ ԼԱՏԻՆԱՅԻՈՑ ՅԵՐՈՒՍԱԼԷՄ

(Շ-ր-ն-ի-է-ի)

Խաչակիրք կը համարուին որպէս ժողովրդային մի երկրորդ գաղթականութիւն. բայց որոշակի Հինգերորդ դարու գաղթականութիւնից, զի սոցա նպատակն էր գտանել բնակութիւնք յաղագս մի ամբողջ Թափառուն ժողովրդեան. իսկ երկրագնտի այդ մշտորային ծնունդ տուող պատճառն էին շահատակութեան սէրը, մարդկային սեռի քաղաքական բարգաւաճումն, որ ծնաւ հերոսք հանգոյն դիւցազանց Տրոյիոյ եւ Արգոնաւորաց. այլ եւ վաճառականութեան հետազօտիչ հանձարը:

Սոյն ընդհանուր յուզմանց ժամանակ Գերմանական ժողովուրդք սակաւ հակամիտութիւն կը ցուցանէին, պատճառ որ, պատաղուելով իւրեանց քաղաքային երկպառակութեամբ՝ չէին կարող մասնակցիլ մի դոյնպիսի տար արշաւանաց: Միայն յուղիահարաց մի քանի հրոսք, ընդ առաջնորդութեամբ խոսվարար քահանայից, որոց աւելի ի ճահ զայր պատերազմել քան պատարազել, փութացան մասնակցիլ դոյն ուղեւորութեան: Բայց զետեղեացուք աստ զվսաւորաց անուանքն:

Բայմօն Տը Սէն Ժի, կոմս Թուրուզի, հին պատերազմականն Թողաւ իւր հայրենիքն եւ դնաց նուիրել

իւր վերջին աւուրքն ի ծառայութիւն սուրբ գերեզմանին Քրիստոսի, հրամանատար էր Պրովանսի խաչակրաց եւ ապա Լօմբարտացոց:

Հուգ, եղբայր ֆիլիպպոսի Առաջնոյն*) արքային Գաղղիոյ, սա էր հրամանատար բազմաթիւ Գաղղիացոց եւ հանգերձ իւր բաշտեցեամբ՝ մի ամբիժ իշխան էր:

Բօպէր Գ, դուքս Նորմանտիոյ եւ անդրանկի որդի Գիլյօմ Տիեզերակալի**) այս իշխանս գրաւ դրաւ իւր զբաւթիւնն իւր կրտսեր եղբոր Անգղիոյ արքայի մօտ, առ ի հայթայթումն իւր ուղեւորութեան ծախուց, թէ եւ էր բաշտուց ոչ իմաստուն, կրքոտ եւ թեթեւամիտ:

Այլ ուն Բօպէր Կոմս Ֆլանտրիոյ, պետ Ֆլանտացոց, իշխան արի՛ բայց ոչ արժանաւոր էր հրամանատարութեան:

Բօտրու Բ, Կոմս Պէրչի հուչակաւոր ասպետ յաղագս իւր արութեանց, զոր սլաշտ կմարտնէր ընդ անհատաս Է որ ի Պաղեստին եւ Է որ ի Սպանիա:

Ստեփաննոս Կոմս Բլուայի, երեւելի իւր ի ժողովս ցուցած խելացիութեան մասին, այլ եւ հարստութեան:

Գօտըֆրուա Բուլլօն, դուքս Ստորին Լօրէնի, եւ իւր եղբարք Պրավէն եւ Եւստարէոս: Գօտըֆրուայի հրամանատարութեան ներքոյ էին Լօրէնացիք եւ Գերմանացիք թուով 70000 հետեւակք եւ 40000 հեծելազօրք, բայց չէր նա ընդհանուր սպարապետ զօրաց՝ ըստ կարծեաց ոմանց: Եթէ Խաչակիրք ունէին մի զլուխ՝ նա Էմար Եպիսկոպոսն էր:

Խտալացիք զումարեցան ընդ զրօշակաւ Բօէմօնի իշխանին թարանախ: Բօէմօն խաչակիր իշխանաց

քաղաքագիտագոյնն էր, բայց իւր խորամանկութեամբ կանպատուէր ասպետութիւնն: Թանկրէտ, իւր եղբորորդին, այնքան հուչակաւոր ի բանաստեղծութիւնս, ճասի կընկերանար իրեն:

Ի զարեան 1096 ամի Պետրոս Անապատական երեւաց Բուլլօնի առաջեւ 15000 մի խմբով, ամենքեան սինկրօրք եւ խառնիճաղանճք: Գօտըֆրուա չը կամենալով միաւորել այդ ածպարար անձանց հետ, յորդորեց զնոսա խաղալ յառաջ: Պետրոս ընդունեց այդ խորհուրդը, բայց որքան կը յառաջանար, այնքան իւր հրօսը կը բազմանար մինչ եհաս ց 400000: Պարտաւորուելով յերկուս բաժանել զօրքը առ ի հայթայթումն ուտեստից, յանձնեց առաջապահ զօրաց հրամանատարութիւնն Գօթիէ Գաղղիացի ասպետին: Սա կարի նեղութեամբ առաջնորդեց զնոսա տնցանելով ի Գերմանիոյ, ի Հունգարիոյ եւ ի Բուլգարիոյ, ուր զօրաց մի մեծ մասը ի կորուստ մատնուեցաւ այդ ազգաց ձեռամբ, պատճառ որ, ծայրայեղ անգթութեանց տեղիք կը տային: Գլխաւորը կնքեց իւր մահկանացու կեանքը ի Բուլգարիա ու իւր եղբորորդին Սանգալիէր առաջնորդեց զօրաց մնացորդը մինչ ի Կոստանդնուպօլսոյ շրջակայքը, ուր Ալէքսի կայսրն թոյլ տուաւ բանակել հոգայով նոցա բոլոր անհրաժեշտ կարիքը: Երկրորդ մասն զօրաց ընդ նրամանատարութեամբ նոյն ինքն Պետրոսի ասպարախտագոյն գտանուեցաւ. սուրբ մարզը չգիտէր որպիսի հնարիւր ի հնազանդութիւն ածէ ճամբարը, որ իւր աւազակ ու հէն ախտարակաւ մինչ այն աստիճան ի զայրոյթ զրգռեց զՀունգարացիս, զԲուլգարացիս եւ զՏոյնս, որ այս ազգերս թափուելով մի մեծ մասի վերայ ու սրոյ ճարակ տալով յափշտակեցին զօրաց բազմազան պիտոյքը, բաղկացեալ 2000 սայլերից: Ի հակիրճ բան, Պետրոս եհաս Սանգալիէրի մօտ զրկեալ յամենայն ընկից եւ դալկացեալ. ապա յորդորեց զԱլէքսի*)

(*) Փիլիպպոս Ա, յորորդ թագաւոր ի ցեղէ Կապէթեան թագաւորեց ի Գաղղիա 1060 ին, խաչատաակ կեանք վարելով եւ անկար զսպելոյ իւր կիրքը, 1095 ին անջատուելով իւր հարազատ ամուսնից առեւանդեց Ամօու Կոմսի կինը, որոյ աղագաւ Ուրբիանոս Բ. բանադրեց զինքն ի ժողովն Քլէրմոնի: Մեռաւ Փիլիպպ յաջորդ թողով Գաղղիոյ զահին 1108 ին իւր որդի Լուի 2. Յոյրը:

(**) Եղուարդ Գ. Խոստովանօղ, Անգղիոյ թագաւորն, անզաւակ լինելով մտածեց թագաւորութիւնն թողուլ իւր ազգական Գիլյօմ Նորմանտիոյ դրօսին. բայց զեռ իւր դիտարութիւնն ի յայտ չաճած մեռաւ: Գիլյօմ վաղեց Անգղիա 900 նաւօր ու նուաճելով պետութիւնն 1067 ին կոչուեցաւ Տիեզերակալ: Ոչ սակաւ անգթութիւնք դործեցին յԱնգղիա ինքն եւ Նորման իշխանքն, որոց հետեւանքն եղև սպառախութիւն, թէ եւ չուտով զսպուեց: Մեռաւ Գիլյօմ 1087 ին յաջորդ թողով Անգղիոյ զահին իւր երկրորդ որդին Գիլյօմ Բ. Աշխեօր, որ էր մի ժառ, թուեղ եւ բռնաւոր իշխան:

(*) Ալէքսի Կոմնենոս, եզօրորդի Իսահակայ կայսրն, փակելով զընաւոր կայսրն Նիկէփոր ի մենաստանի թագաւորեց 1081 ին: Արեւելեան կայսրութիւնն, որ իւր հոգեվարքումն էր, զուցէ կարողանար վերակենդանի իւր կործանմանից շնորհիւ Կոմնենոսի հարստութեան (dynastie) եթէ արդէն ժողովրդեան բնութիւնն եւ բարքն եղծուած եւ վատթարացած չը լինէր, այն ժողովրդեան, որոյ քաղաքակրթութեան ու բարգաւաճման վերոյ կը նախանձէր ի հնումն գրեթէ համօրէն աշխարհ, որ օրէնք կը սահմանէր այլ խոժտողութ ազգաց համար: Ուստի մինչդեռ Հելլենք իջանելով իւրեանց նախկին փառքից յաստիճան տղիտութեան կը նպաստէին Սէլճուկեանց տիրապետութեան ձգտման իւրեանց երկպա-

կայսրն հայթայթել իւր զօրաց պարէն: Սակայն Կոմ- նենտս զարհուրելով ի տես այդ աւազակ հրոսակաց՝ զիջաւ այդ կրօնամոլաց խնդրոյն անցուցանել յԱսիա նախ քան զգալուստ իշխանաց, անդ կոտորուեցան Սէլճուզ Թուրքերից ու միայն 500 անձինք զերժան խոյս տալով ի Կ. Պոլիս:

Նաեւ սոյնգումակ հրոսակը՝ մէն մի խումբը բաղ- կացեալ ի 12000 անձանց, եւ որք կազմուել էին ի Գերմանիա, ենթարկուեցան մի եւ նոյն վիճակին: Ի մէջ այլոց է միայն ոմն կոմս, որ կը պահանջէր թէ ստացել է յրաման յերագի քնացինջ առնել զՅնամիս խաչին, որք էին ոչ թէ միայն անհաւատքն, այլ եւ Հրէայքն, Հրէայք՝ որոց գոյութիւնն մի հանելուկ է եւ որոց անուանեաց արդէն Կիկերոն «ժողովուրդ ծնեալ յաղաքս ծառայութեան», մի այնպիսի ազգ, որ առանց հայրենեաց սուանց կենդրոնաւորութեան կապրէ իւր թշնամեաց մէջ, ընդ ամենայն տեղիս օ- տար հարստահարեալ, բայց ընդ նմին ժառանգօր մի զերագոյն իշխանութեան: Արդ յիշեալ հրոսակաց զը- խաւորաց մինն Ղօլվմար մտանելով ի քաղաքն Մա- յանս՝ սրախողտող արաւ 900 Հրէայք, որոց գումարաց անտուկըը հայթայթեցին իւր ուղեւորութեան անհրա- ժեշտ կարիքը: Այսպէս զործեց եւ ի յոյով քաղաքս, ոչ որ չհամարձակեցաւ ընդդիմանալ նմա, զի Աստուծոյ անուամբ կը կատարէր թէ եւ ի Գերմանիա եւ ի Բօ- ճէմիա խոնհամարք վարուեցան. բայց հասանելով ի Հունգարիա զօրէն հուղկահարաց վարուեցան, քնակիչք Հունգարիոյ երամովին դուրս եկին նոցա դէմ ու մեծ մասն ի կորուստ մատնելով՝ մնացորդաց էլ յաղարտ վարեցին, այնպէս որ եւ ոչ մին ի նոցանէ հասաւ ի Կ. Պոլիս: Այսպէս միջակ հաշուով 200.000 եւ

այն 500,000 անձինք անգամ փչացան նախ քան՝ որ խաչակիրք իւրեանց տեղերից շարժուած լինէին:

Զ-- ԳՕԴԸՔԻ-- ԲՊՅԸԷ:

Ի 13 Օգոստոսի 1096, Գօտըֆրուա սկսաւ չուել Գերմանիոյ եւ Հունգարիոյ միջից: Այսմօն ժիլ էսկ. լավօնիոյ ճանապարհն բռնեց. միւս խաչակիրք այս ինքն Գաղղիացիք եւ Նորմանք մտան ի նաւ ի Բրէտնդ եւ ի Տարանտ: Գօտըֆրուա առանց որ եւ իցէ ար- կածից պատահելու հասաւ ի Թրակիա: Ի Փիլիպպոլ իրազեկ եղեւ զի Հուզ, եղբայր Փիլիպպոսի այլեկո- ծութեամբ ընկել էր ՚ի զիրկս Յունաստանի ու հաս- նելով Կ. Պոլիս ի դիպահեոջ էին զրեւ, չնայեցեալ՝ որ իւր յարգանքն արել էր Ալէքսի կայսեր: Այս իշխանս անդոհեալ ի տես Երուսական ազանց կերկնէր մի գուցէ իւր զաշնակիցք նկատելով Արեւելեան կայս- րութեան կործանման հասանիլն՝ ցանկանան փաղաղել այդ զիւրին որսոյ նախ քան՝ որ խաղային ընդդէմ Տահկաց. կայսրը տածեց ի միտս իւր մի միջոց՝ օ- րով կարող էր զերժանիլ այդ վտանգից, այն է՝ հպտ- տակութեան երզումն առնել նոցա զլիսաւորներից, նման այն անգօր մարդին. որ կկարծէ թէ այն բանն՝ որ զօրութեամբ ի զուխ չի գար, խորամանկութեամբ պիտի ի կատար հանէ: Սակայն իւր ի կիր արկեալ խարդաւանքն եւ չարակամութիւնն, որ թաքուն չը մնաց, անշուշտ արդատաւորելոց էին այն արգէտքն, յորոց ինքն կը ճգնէր խուսափել եմէ խաչակիրք չա- ճապարէին շուտով հասանել իւրեանց նպատակին:

Գօտըֆրուա խմանալուն պէս թէ Հուզ ի դիպա- հեոջս կայ, խնդրեց նորա արծակումն, բայց մի գոհա- ցուցիչ պատասխան չընդունելով սկսաւ թշնամու- թիւնք երեւան հանել, որով պարտաւորեցաւ Ալէք- սի առնել հաշտութիւն. Գօտըֆրուա ցանկացողն խա- զազութեան՝ վստահացաւ ի կայսր ու պատանդ առ- նելով զՅովհաննէս Պերփինուժէն որդի կայսեր, պնաց ի Կ. Պոլիս. Ալէքսի ընտրեց զնա Կեսար ու Գօտը- ֆրուա մատոյց նմա իւր յարգանքն խոստանալով վե- րադարձնել կայսեր Տաճկաց կորզած քաղաքները՝ եմէ յաջողէ տիրապետել:

Սոյն հաշտութեամբս Գօտըֆրուայի զօրքն անցան յԱսիա, հասաւ յայնժամ եւ Բօէմօն ընդ Նորմանտա- ցիս: Ալէքսի կասկածում էր այս իշխանից, եւ կարի իսկ իրաւամբ. պատճառ որ, մտադիր էր նա իւր հօր

ուսկութեամբք ու զրեթէ ճէն աստարակօք, Կոնկոյ սուլթանք ի նկատի օճենեալով նոցա դրութիւնն, կազմաւորին խաղալ Կ. Պոլսոյ վերայ: Ալէքսի օգնութիւն տրեանց Եւրոպայ եւ այն օժանդակ զօրքը այս ինքն խաչակիրք աւելի սարսափ ազդեցին ՚ի նա քան թէ Տաճիկք, որոյ աղաղաւ ստիպուեցաւ կայսրն գանազան տեսակ խարդախութեամբ ու նեղութեամբ վարուել ընդ նոսա, նկրտելով միշտ նոցա կորստեան:

Հեղինակն գրականութիւնն, զոր կորուսել էր իւր սպաճառու- թիւնն եւ յանպիս աղաւաղեալ էր, սկսաւ ծագկիլ ի կայսրու- թեան Կոմենտարի, քանզի այս իշխանս թէ եւ տիրապետ եւ նենգ սակայն քաջ եւ անվրանդ լինելով ի պարագրօնաւ մշակուէր գրականութիւնն իւր դուսար Աննայի հետ, զոր քրիզանդեան պատմաբարաց մինն կը համարուի: Մեռաւ Ալէքսի Կոմենտոս 1118 ին 70 անաց:

տածած զիտաւորութիւնքն Արեւելեան կայսրութեան տիրապետութեան մասին յառաջ տանելու. ուստի այդ յուսով էր ընդունել խաչակրութիւնն: Ի Տիրոս քաղաք խոստովանեց իւր մտադրութիւնքն Գօտըֆրուայի, բայց դրուատանաց արժանի սոյն առաքինի իշխանս մերժեց զզուանօր մի զոյնպիսի ժպիրձ ձեռնարկութիւն ու յօժարեցոյց զնա մատուցանել կայսեր հարատակութեան յարդանք: Բոլոր զլիսաւորք այդ մասին տրամադրութիւն ցուցին ըստ ի կոմսէն Թուրուզի, զոր մերժեց հոյատակել օտարի. սակայն երզուեց չը ձեռնարկել ընդդէմ պատուոյ եւ կենաց Ալէքսի կայսեր այնու թէութեամբ, որ արքայն չը քակէ իւր խոստմունքն:

Յամսեանն մայիսի 1097, համայն խաչակիրք, իշխանք եւ զօրք միացան ընդ իրեարս Շիկիայ առաջեւ, ամենեքեան՝ հծեալք, հեռուակք, արք եւ կանայք, մանկայք եւ ծառայք 600,000 հողի էին: Չընտրեցին հրամանատար, այլ մէն մի իշխան զուրի վննելով՝ շուտով նկատուեցաւ նախանձ եւ պտոակտունս ի զանազան ազգս:

— Աստ թող ներէ թարմանչին ներսուն հեղինակը, որ կատում ենք մեր թարգմանութիւնից փայրիկ մի՝ ցուցանել մեր համազգեաց թէ յորում վիճակի կը գտանուէր Կիլիկիա երբ մտին անդ Խաչակիրք:

Կիլիկիա, որ փաղնջական երկիր մի է, յայնժամ փոքր — Ասիոյ մի մասն կը կազմէր*), ի փաղուց հետէ քաղմամբ չայ ընտանիք հաստատել էին անդ իրեանց ընկալութիւնքն: Բուրէն ուն, որից ծագեցաւ Բուրիլեան ցեղը, ազգական եւ մտերիմ բարեկամ Գազիկ Բ. ի **) քաշուեց Կիլիկիա արքայի սպանմա-

նէն (1079) զկնի ու առնելով մի քանի ամբոյց Յունաց ձեռից ամբացաւ ի լիբիսն Տրոսի, ուր էին եւ յողուք ի կրօնաւորաց, ընդ որս եւ Հայոց մեծ Հայրապետ Գրիգոր Վկայատէր:

Բուրէն այդ տեղ խաղաղութեամբ պայտգատելով իւր ժողովուրդը 13 ամ՝ մեաւ 1093 ին: Իւր հարազատ որդի Կոստանդին Ա. յաջօրոց անմիջապէս իւր մահուանէն զկնի. ահա ի պայտգատութեան սոյն Կոստանդեայ կատարուեցաւ առաջին Խաչակրութիւնն: Աստուածաբաշտ իշխանն բրիստոնէական մարդասիրութեամբ ընկաւ Լատինացիքը եւ ի զանազան պարագայս մեծ ծառայութիւնք մատոյց նոցա. բայց աւանդ . . . Կոստանդ անգիտանում էր թէ այդ Խաչակիրք, որոց համարում էր եղբարք, որպիսի արքայի պիտի արտադրէին խցով ու արդէն Թաթարաց, Սկիւթացոց, Յունաց լծից ներքոյ տանջուող Հայոց . . . Թէ որքան խաչակիրք ստանանցին Հաստանին քաղաքականապէս, նիւթապէս եւ բարոյապէս, այդ չէ մեր ըննելի խնդիրը, զի սրտա է մեզ վերադասնալ մեր թարգմանութեան: —

Կեռ թողով զՇիկիա՝ ցուցանենք թէ ոյր էին Խաչակրաց թշնամիքն, ընդ որս ի պայքար պիտի ելանէին: Տուրիլ Բէկ, զլիսաւորն Սէլժուկեանց հիմնել էր Մետասաներորդ դարում մի հզօր պետութիւն, որոյ կրնազանդէին Պարսկաստանն, Պաղտատ, Միջագետք, Փօքրն Ասիա եւ Սիրիա: Մելիք - Շահի, իւր երրորդ սուլթանի ժամանակ՝ Սէլժուկեանց ինքնակալութիւնն իկատ ընդարձակ էր. այս իշխանիս մահուանէն զկնի 1092 ին, ինքնակալութիւնն անջատուեց ի զանազան ծիւղս, յորմէ բղիսցին քաղմամբ փոքր պետութիւնք. ամենազօրեղը այս պետութեանց՝ էր Իկոնիոյ Սուլթանութիւնն, որ 1074 ամի Մելիք - Շահի տրամադրութեամբ էր հիմնուել ի Սուլթանայ, որ նուաճելով զՇիկիա, անդ փոխադրեց իւր աժողոն: Այն պետութիւնս քաղկացած վննելով ի Հռովմէական դաւառաց՝ բում անուամբ յորջօրջուած էր, յապազային կոչուեցաւ եւ ինկնակալութիւն Իկոնիոյ: Փօքրն Ասիա Կիլիկիոյ եւ Հայաստանի հետ ի միասին էին ընդ դաւալանաւ Սուլթանի, եւ ի 1092 ամաց հետէ իւր որդւոյ Կիլիճ առաջնոյն, որ կը կրէր Աջան (առիւծ) մականունն:

Ի մէջ զանազան Սէլժուկեան պետութեանց, որ ԴԱսիա էր, Իրան կամ Պարսկաստանն նոցա իսկական

(*) Յրա. Պատ. Հայ. Կարապետ Վ. Շահնազարեանց:
 (**) Գազիկ Սշոտեան Բագրատունեաց վերջին ղժբախտ թագաւորն, նստեցաւ թագաւոր Յովհաննէս Մերտից յետոյ, որոյ եղբորորդին էր: Այս ինքնամեծար, հայրենասիրութեան կրօնով վառուած իշխանն հալուեց եւ մաշուեց քանաքրկութեան մէջ Կ. Պոլսում, պատրեալ կայսեր սուտ երդումներով եւ շնորհի պատճառութեան զժողովուն Վեսա Սարգսի: Գազիկ, ամենայն կողմից ճար հատանելով 1045 ին, սուաւ իւր տէրութիւնն կայսեր՝ Այսպիսի մի հայրենասէր թագաւորի անուամբ պիտի թնդայ մէն մի ազգատէր անճատի սիրտն եւ նորա անուան ամենեցուն շքեմանց վերայ վննի. բայց ոչ, մեր սիրելի եղբայրակիցներն ի՞նչ փոյթ, նոցանից շատերն անգամ չզիտեն Գազիկի գոյութիւնն: Հափոյթ, պաշտեցէք այդ նախատակն, պատճառ, նա իւր հայրենասիրութեան եւ ազգասիրութեան աղալաւ փառթարար սպանուեցաւ ի Յունաց, որով եւ Դասիան եղև Հայաստանի թագաւորութեան: Եւսն. Թարգ.

կենդանոն, ուր կը թագաւորէր Պարսիարուս սուլթանն անդրանիկ որդի ճէլալէտտինի. այլ եւ — Հալէպ, ուր կիշխէր Բէդլան սուլթանն, — Գամասկոս, ուր կը թագաւորէր Բայթագ, — Անտիոք, — Մուսուլ:

Ընդ Սէլճուզս մի այլ տաճիկ Երամ կոչեցեալ՝ իւր զվսաւորի անուամբ Որտականք հիմնել էր 1082 ին մի ինքնակալութիւն ի Սիրիա եւ ի Հայաստան. Մելիք Շա՛ տուած էր զԵրուսաղէմ Որտականաց, որք վաղ քան զգալուստ Խաչակրաց կորուսին այդ քաղաքդ եւ ինչ որ ունէին ի Պաղեստին:

Ֆաթմա Խէլիֆայք միշտ կը կառավարէին զԵգիպտոս. էլ Մուսթալի իններորդ ամիրապետն կորգած էր յՈրտականաց Պաղեստին եւ զԵրուսաղէմ. Խաչակրաց յԱսիա հասանելուն՝ դեռ նորա ծեռն էր: Ահա սորա էին Քրիստոնէից թշնամիքն՝ ընդ որս պիտի մարտնչէին:

Պատերազմն սկսաւ ի 3 Մայիսի 1097 ամի Նիկիոյ պաշարմամբ. Գլխ Ս. Ասլան Բուվոյ Սուլթանն յարձակեցաւ պաշարողաց վերայ՝ քայց յետս ընկրկեցաւ: Աստ հարկաւոր է զինուորական արուեստին վերայ մի դիտողութիւն անել: Արեւելեան ազանց զէնքն էր աղեղն եւ նետ. առուած է ի ռամիկս զի «Տաճիկք ի Ֆրանկաց ուսան նիզակի եւ զրահի գործածութիւնն», սակայն ի հնումն տեսանելի էր յարքայարանն Ս. Գրնիի ապակիք, որոց վերայ նկարուած կային առաջին Խաչակրութեան պատերազմքն եւ պաշարմունքն, ուր Տաճիկք զրահ կը կրէին:

Նիկիա թէեւ ամրակազմ, չը կարողացաւ զիմանալ մի ամսից աւելի Խաչակրաց քաջութեան, որք կսպասէին քաղաքի դրանց քայցման իւրեանց առաջն՝ երբ ի մեծ զարմացումն իւրեանց Յունական ռայի ծածանիլը տեսան որմոց վերայ. խորամանկն Ալէքսի չը կամենալով, որ Արեւմտեայք ընդ մեռամբ ածեն իւր մայրաքաղաքի ծայրում եղած ամրաքաղաքն ի քանակցութիւն էր մտեալ ընդ տաճիկս, որպէս զի ընդ փոխարինութեամբ մի զումարի յանձնեն քաղաքը իւրեան, ու Յունական ճամբարը մտեալ էր անդ զաղտնապէս:

Թէեւ Խաչակրաց զլիաւորաց մէջ զժտութիւն ծագեց, սակայն կայսեր ընծայիք հանդարտութեով սկսեցին յառաջ չուել բաժանեալ յերկուս ջոկատս: Մին յայդ ջոկատաց պատահեցաւ առընթեր Գորիլէի 130000 Տաճկաց ընդ հրամանատարութեամբ Գլխ Ս. Ասլանի:

Խաչակիրք յարձակեցին քաջութեամբ. եւ տեսանելով թշնամոյ աճապարանօք փախուստն՝ իւրեանց յաղթօղ համարեցին, քանզի չէին ճանաչում Տաճկաց եղանակը, որ հանգոյն Մեծին — Ասիոյ բնածին ազանց ունին ունակութիւնս կեղծ փախստեամբ լարել որոզայն իւրեանց թշնամեաց մի եւ նոյն ճարտարութեամբ, որով ի նախնումն եկը Պարթեւք այնքան ահ էին տալիս Հռովմայեցոց: Քրիստոնեայք հալածուեցան ու սկսան փախչիլ յաջ եւ յահեակ՝ երբ Բուլլօն վրայ հասնելով առաջին ջոկատիւ ու մի նոր ուղղութիւն տալով պատերազմին տարաւ յաղթութիւնն:

Յայսմ մարտի՝ Խաչակիրք քաջ տեղեկացան Տաճկաց քաջութեան ու յառաջ խաղալով ի մէջ Փռիւզիոյ հասան ի Կիլիկիայ. անհրաժեշտ կարեաց եւ ուսեստից նուազութիւնն մեծ կորուստ պատճառեց: Տարսոն քաղաքը, ամենահարուստը ի քաղաքս Կիլիկիոյ, եղեւ առիթ շիթութեան ի Խաչակիրս ի մէջ Պըտվէնի, եղբօր Գօտըֆրուայի եւ Թանկրէդի, որք կը պայքարէին ընդ իրեարս իւրեանց զբօշակները տընկելու յատկացման մասին քաղաքի պարսպաց վերայ: Պըտվէն շարունակեց իւր արշաւանքն մինչ ի շրջակայս Եփրատայ. Եդեսիա էր ի միւս կողմն գետոյ, բնակիչքն էին Քրիստոնեայք. սորա իմանալով, որ արին Պըտվէն գտանի ի զօրս, հրախրակ առաքեցին առնա գալ եւ իշխել իւրեանց վերայ, ու այսպէս հիմնուեցաւ յԱսիա մի քրիստոնեայ պետութիւն, որի հետ կցեց Պըտվէն Սաֆօգա՝ գնելով մի տաճիկ էմիրից, եւ Սարուճէ՛ զոր նուաճեց:

Միւս Խաչակիրք ժողովուեցան Անտիոքայ առաջն՝ ուր կիշխէր Բաղդատի սուլթանի մի եղբօրորդին, այս քաղաքիս զբաւուրն անհրաժեշտ էր Խաչակրաց՝ իւրեանց ծեռնարկութեան յաջողութեան մասին: 600000 զօրքից միայն 300000 մնացածը ի 15 Հոկտեմբերի 1097 ին սլաշարեց զայն: Շատ ամիսներ անցան կատարեալ հանդարտութեան մէջ, պատճառ որ, չորեք կողմն արգաւանդ լինելով ոչ սակաւ կարիք կարգասուորէին. սակայն յուսմէտս գործածելով շուտով զօրաց պարէնն պակասեցաւ եւ ի վերջոյ հարկադրուեցան անառողջ կերակուրք ուտել. երկվարաց թիւը որ կը հասաւէր մինչ ի 70000, իջաւ ի 2000, որք հիւանդութեամբ եւ որը սպանմամբ՝ ուտելիք պատրաստելու հիւանդութեանց առթիւ յողուեր ենթակայ եղեն մահուան անողոք վճռքն, այլ վհատելով լուխեայն խոյս

ետուն, ի մէջ որոց Պետրոս, հեղինակն այս ամեն ձեռնարկութեանց, որ ի ժամանակի փախստեան հասաւ Թանկրէտ ու յետս բերաւ:

Զօրաց զխաւորք ի խորհուրդ մտանելով հրեշտակ առաքեցին առ Կոստանդին արքայ Հայոց, որ իրագիկ լինելով նոցա տառապանաց՝ ուղարկեց Խաչակրաց առատ ուտելիք եւ պարէնք: Այս պատճառաւ Լատինք քաղաքը առնելէն զկնի յղեցին առ նա բազում ընծայս ի կողոպտից քաղաքին ու անուանեցին զնա Marquis, մարքէզ, Chevalier, ասպետ, եւ Consul, հիւպատոս Հայոց:

Այդ սպարախտ միջոցին (սովի) հասաւ եւ մի ձեւովական նաւ, որ բերել էր պաշար եւ ուտեստ. զօրաց քաջութիւնն կենդանացաւ, ըստ որում ընդ զարնան հիւանդութիւնք զաղարեցին եւ առատութիւնն սփռուեց ի բանակի: Բայց զեռ պաշարումն չը յառաջացած՝ իրագիկ եղեն, որ 200000 յանձանց բաղկացեալ մի զօրք կը յառաջանար յազատութիւն Անտիոքայ: Աէլճու գեանց զխաւորն Պարսկաստանի Պարխիարուխ սուլթանն էր ուղարկում. հրամանատարն Մուսուլի իշխանն էր: Բարերադարբար այդ զուգազղ երեք շարած կորցրաւ ընդունայնարար Եղեսիոյ պաշարմամբ: Երբ նոցա գալստեան լուրը սփռուեց ի բանակի Խաչակրաց, Ստեփան Բլուայ այնպիսի մեծ յերկիրը ըմբռնեցաւ, որ չորան կրկին չը վերադառնալու 4000 անձամբք, եւ ըստ որում այս վատութեան օրինակը կարօղ էր ունենալ հետեւօքք, ուստի իշխանք մտադիր եղին ընդունել Բօէմօնի մի առաջարկութիւնըն, որով պիտի կարօղանային տիրել քաղաքին, այս իշխանս ի բանակցութիւն էր մտել մի դաւաճանի հետ, որին յանձնել էին բերդի ամուր տեղեաց մէկի պահպանութիւնն. դաւաճանն խոստացել էր մատնել քաղաքն ու Բօէմօն տեսանելով Խաչակրաց վհատութիւնն յայտնեց նոցա, թէ կարօղ է ինքն մի մեծ գումարի միջոցաւ յանձնել քաղաքը զօրաց՝ եթէ իւրեան եւ իւր յաջորդաց կը տան Անտիոքայ բացարձակ իշխանութիւնն: Հակառակ ճգանց Ռայմոնի, որ կը յիշեցնէր Ալէքսի կայսեր տուեալ երզումն, Բօէմօնի խնդիրքն ընդունուեցաւ, ի զիշերի մի քանի Խաչակիրք ելին պարսպի վերայ չուածէ սանդխի միջոցաւ, զոր դաւաճանն ինքն էր կապել ու բացին պարսպի զաղանի դրանց մէկը իւրեանց ընկերաց: Որպիսի՛ զարմացումն պատեց քաղաքի բնակիչքը, երբ առա-

ւտեան տեսան Քրիստոնէից դրօշակը ծածանում է ի քաղաքի եղած մի բլրի վերայ. յայժամ սկսաւ մի զարհուրելի կոտորած ի փողոցս եւ ի տունս. Խաչակիրք ոչ մի հասակ եւ ոչ մի սեռ խնայեցին. սպանելոց թիւն եղել 40000: Ահա զկնի իննամսեայ պաշարման այսպէս առնուեցաւ Անտիոք յ9 Յուլիսի 4098 ամի:

Բայց զեռ Խաչակրաց ճակատագիրն նոր աղէտք պիտի կրէր. յերրորդ ամուր հասաւ Պարսկական դակիչը ու այնպիսի կերպիւ պաշարեց քաղաքը, որ սովը չանագանեց երեւան լինել. սովաւ դաղարեցաւ հնազանդութիւնն, պատճառ որ՝ ոչ թէ միայն սոսկ զինուորք, այլ եւ ազնուականք անդամ իջանելով ի զիշերի փախստեամա պատերից, զնացին ի բանակն Տաճկաց ու դարձան ի կրօնս նոցա: Խորին յուսաւատութիւն կը թագաւորէր. չկար ոչ մի հնար փրկուեան, յորժամ մի ճղնաւոր ներկայացաւ Ռայմոնին Պարթէլէի անուամբ ու ասաց, որ Անդրէաս առաքեալն չորս անգամ երեւեցել էր իւրեան յանրջի ու հրամայել էր ցուցանել իշխանաց Ս. Պետրոս եկեղեցւոյ մի անկիւնը, ուր թաղուած է Գեղարդը, որով խոցոտեցին զլոռս Քրիստոսի: Կոմսը մտածելով, որ մի սոյնպիսի յայտնի երեւոյթ կարօղ էր հիացումն ազդել եւ ի բաջպերութիւն ածել զԽաչակիրս, հրամայեց պեղել զետինը. յայտնուեցաւ օծեալ Գեղարդն (՝) ու մի յաջող վախճան արգասաւորեց, ի քաղաքի կային միայն 500 երկվարք. ուխտաւորք կիսամերկւ դալկացած էին ի սովոյ, սակայն մի յարձակում ձեռնարկեցին. Կօրբակօ, Մուսուլի իշխանն, աւստաբէ կը խաղար այդ լուրդ իւրեան տալու միջոցին. առանց կասելոյ իւր խաղից՝ ծաղրեց այդ խեղացնորքը, յորոց եւ ոչ մինն ըստ իւր կարծեաց պիտի կարօղանար զերժանիլ իւր սրից. բայց նախ քան զմուտ արեւոյ իւր զօրքը ընկճեցան Խաչակրաց քաջութեան առաջեւ ու կորոյս յաղթութիւնն. սոյն հրաշքս, որ տեղի ունեցաւ ի 28 Յունիսի, կրօնական արարողութեանց մէջ մուծին:

Իշխանք հաւատարիմք իւրեանց խոստման ցանկացան տալ զԱնտիոք Բօէմօնի. այլք ընդդիմացան. — երկպառակութիւնն ծագեցաւ ու մինչ այն աստիճան հասաւ, որ զօրքը սկսաւ ընդդիմանալ ու սպառնալ հրոյ ճարակ տալ քաղաքը, եթէ վերջ չտան այդ խրոտվութեանց. զկնի բազմազան կաղից տուին Բօէմօնի: յԱնտիոք գրաւեցաւ ի կենաց առաքիմի Էմար ե-

պիսկոպոսն, որ միշտ իւր բարերար իշխանութեամբ կը սանձահարէր յոգի վարքը:

Անտիոքայ վերաբերեալ վէճն չէր միայն Խաչակրաց պատերազմի ի բաղադրի. Եպիպատոսի Ֆէթիմայ Խէլիֆայն, որ կը համարէր այս նիզակակիցները, որպէս թի. կունք ընդդէմ տաճկաց, յորոց դրաւել զերուսաղէմ, այլ եւ ընդդէմ ներքին թշնամեաց կամեցաւ ընդ նուա դաշինա կռել՝ տաղով զերուսաղէմ նոցա. բայց Խաչակիրք պահանջելով, որ նա հրաժարական տայ բոլոր Պաղեստինից հաշտութիւնն զրուխ չեկաւ. յամսեանն Մարտի 4099ի քրիստոնեայ զօրքը թողեց զԱնտիոք ժամադիր վննելով ի Վառոդիկէ, որ էր միմիայն բաղադր ի Սիրիա պատկանող Կ. Պօլսոյ կայսերաց. անտի զօրքը չուեց զէպի հարաւ ընդ լեբինս Վիրանանու, ուր երբեմնակի սիովանք էր գտանում ի ձեռնովացոց ու նուաճելով Տրապոլսոյ, Տիւրոսի, Սիդոնի եւ Կեսարիոյ տաճիկ իշխանքն հասաւ յԱրիայ, որոյ կառավարիչն խոստացաւ յանձնել խրեանց բաղադրը եթէ յաջողէին առնուլ զերուսաղէմ. ապա զըրուսելով զՅոպպէ նաւահանգիստ՝ հասաւ Յունիսի 6 ին մի լեբան վերայ, որոյ ստորոտը կը գտնուէր Երուսաղէմ:

Ո՛րպիսի ուրախութիւնն, ո՛րպիսի ցնծութիւնն, որպիսի աղաղակք՝ երբ յառեցաւ ժայն՝ ահա՛ Երուսաղէմ: Ունայն տեղ կը նկրտին՝ ի հանդարտութիւն բերել նեղացած զօրքը. սրացաւ առժամայն պարսպաց վերայ. բայց զբաղադրն առնուլ զիւրին չէր: Իֆթիխար Էմիրն յանուն Խէլիֆային Եպիպատոսի կը պաշտպանէր բաղադրն 40.—60,000 զօրօք մինչգեռ Քրիստոնէից գուղազը բաղկացած էր 20,000 հետեւակազօրից եւ 1500 հեծեղազօրից, չունէր կարեւոր պիտոք, ոչ ուտեստ, ոչ ջուր, ոչ փայտ պատերազմական մերենայս կազմելու: Սակայն կրօնական եռանդն ոյժ պարզեւեց անզօր զօրքին եւ մարտական գոչիւնն «Աստուած կամի» ներշնչեց ի նոսա մի եւ նոյն երկնային ազդեցութիւնն, որ երեք տարի առաջ ազդել էր ի Քլէրմոն: Մի ձեռնաւիան նաւ այդ տարաբախտ միջոցին բերաւ զհնի եւ պաշար, սակայն չը կարողացաւ ծարաւահոյժ զօրաց տանջանաց վախճան տալ. միանք եւ գրաստը կորան: Աւրնթեր Սիւրէմի գոտին մի անտառակ, ուր կային կարեւոր փայտք ի կազմումն երկու շարժիւն բրգաց, ուստի Յուլիոսի 9 ին կատարելով մի թափօր Սուրբ բաղադրի չորեք

կողմը, որպէս ի հնումն Յեսու յերկրով, ի 44 ին փորձեցին թշնամոյ վերայ մի յարձակում, բայց յետ մղուեցան. երկրորդ օրը կրկնեցին ու Գօարֆրուա Բոլոն երրորդ*) անձն եղիւ, որ ցայտեց բաղադրի մէջ ու զրուեքը բացաւ զօրաց: Խաչակիրք մտին ի փողոցս եւ ի տունս անօթի առիւծոց կատաղութեամբ: Աստուծոյ զէմ գործեալ նախատանաց վրէժխնդրութեան արիւնք դարձրեց նոցա վաղը. Տաճիկ, Հրէայ, կին, մամուկ ոչ ինչ չը խնայեցին, քանզի յայտնել էին թէ ո՞վ որ առաջ մտանէր ի մի տուն, իւր ժառանգութիւնն էր: Կարբետոն բաղադրի առմանէն զկնիդեւ սոյնպիսի կոտորած չէր տեսնուած. ի մզկիթն Օմարի յաղթողք ընկղմուած էին յարեան մինչ խրեանց ոտից կոճոյն: Բնակաց մի սակաւ մասն զերծաւ ի մահուանէ:

(Շարունակել է)

Թ. Հ. ԱՐԱՔԵՆԵԱՆՏ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ԵՐԿՐԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆ.

Ներկրագործութիւնն թէ իբրև զխուժութիւն եւ թէ իբրև արուեստ ուսուցանէ զերկիրն պողաբեր առնելոյ հնարքը, ուսուցանէ կերպաւորել անկական բնութիւնն օգտաւէտութեան նպատակաւ, ամենատեսական եւ ամենակատարեալ կերպիւ ստանալ անկոց արդիւնքն, եւ հետեւաբար ուսուցանէ պարտիզաց, անտառաց եւ յատկապէս դաշտաց մշակութիւնըն. երկրագործութիւնն է փոքր՝ միջին եւ մեծ մշակութիւն, եւ այս արհեստի զօրութիւնն այն կէտի մէջ է հաստատուն՝ երբ ճարտարութեամբ կրթուած ամենայն ծիւղք հաւասարապէս պողաբեր լինին:

(*) Երկու եղաքք Կուզօֆ եւ Ամիլպէր եղեն առաջինքն: